

УДК 94:316.64:2-523 (477:438)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2026.34.17>

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ: ОСОБЛИВОСТІ ТА СПЕЦИФІКА (НА ПРИКЛАДІ ВІДБУДОВИ ТА РЕСТАВРАЦІЇ КУЛЬТОВИХ СПОРУД)

Стрільчук Людмила,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

Особливості національної історичної пам'яті визначаються цілою низкою специфічних складових, серед яких і релігійний світогляд. У цьому сенсі українсько-польське порубіжжя є надзвичайно колоритним регіоном, адже тут паралельно співіснують православ'я та католицизми, які поряд, із менш масовими релігіями, складають культурно-світоглядний ландшафт досліджуваного регіону. Візуальною однакою українсько-польського порубіжжя, в досліджуваному сенсі, є тісне переплетення культової архітектури, відбудова та реставрація якої вивчається у представленій статті та аналізується вплив культурно-релігійного ландшафту на формування і трансформації історичної пам'яті мешканців порубіжжя.

Адже не секрет, що впродовж століть українці та поляки не лише спільно приживали на порубіжних землях, але й спільно створили багату культурну спадщину, що представлена, у тому числі, культовими спорудами, які, на жаль, у радянський період здебільшого зазнали руйнації та перебудов. За понад три десятки років незалежності РП та України культові споруди порубіжжя було відбудовано та реставровано.

Історична пам'ять кожної нації – це багатогранний комплекс складових, що включає у себе сукупність уявлень, знань та образів минулого, які зберігаються в колективній свідомості суспільства та передаються із покоління в покоління. У представленій статті акцентується на релігійній складовій історичної пам'яті, яка не просто є виразною рисою національної ідентичності, але візуалізує специфіку українсько-польського порубіжжя. Адже саме тут тісно переплітаються польська та українська культури, історія, традиції, на порубіжних землях сформувалася особлива прикордонна ідентичність та спільна українсько-польська культурна спадщина, складовою якої є культові споруди що належать Православній, Римо-католицькій та Українській греко-католицькій Церквами. Релігійна та культурна багатогранність формує національну ідентичність, допомагає усвідомити спільну історію та культуру, базуючись не на сухих фактах, а на емоційному та візуальному сприйнятті.

Ключові слова: історична пам'ять, українсько-польське порубіжжя, культові споруди, культурна спадщина, ідентичність, пам'яткоохоронна діяльність, релігія, архітектурна пам'ятка, Православна Церква, Римо-католицька Церква, Українська греко-католицька Церква, реставрація.

Strilchuk Lyudmila. Historical memory of the Polish borderland: features and specifics (based on the example of the reconstruction and restoration of religious buildings)

The characteristics of national historical memory are determined by a number of specific components, including religious worldview. In this sense, the Ukrainian-Polish borderland is an extremely colourful region, as Orthodox Christianity and Catholicism coexist here alongside less widespread religions, forming the cultural and ideological landscape of the region under study. The visual unity of the Ukrainian-Polish borderland, in the sense under study, is the close intertwining of cult architecture, the reconstruction and restoration of which is studied in this article, and the influence of the cultural and religious landscape on the formation and transformation of the historical memory of the inhabitants of the borderlands.

After all, it is no secret that over the centuries, Ukrainians and Poles not only lived together on the borderlands, but also jointly created a rich cultural heritage, represented, among other things, by religious buildings, which, unfortunately, were mostly destroyed and rebuilt during the Soviet period. Over more than three decades of independence of the Republic of Poland and Ukraine, the religious buildings of the borderlands have been rebuilt and restored.

The historical memory of every nation is a multifaceted complex of components, including a set of ideas, knowledge and images of the past that are preserved in the collective consciousness of society and passed down from generation to generation. This article focuses on the religious component of historical memory, which is not only a distinctive feature of national identity, but also visualises the specificity of the Ukrainian-Polish borderland. It is here that Polish and Ukrainian cultures, history and traditions are closely intertwined, a special borderland identity and a common Ukrainian-Polish cultural heritage have formed in the borderlands, part of which are the cult buildings belonging to the Orthodox, Roman Catholic and Ukrainian Greek Catholic Churches. Religious and cultural diversity shapes national identity and helps to understand shared history and culture, based not on dry facts, but on emotional and visual perception.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Key words: *historical memory, Ukrainian-Polish borderland, religious buildings, cultural heritage, identity, monument preservation, religion, architectural monument, Orthodox Church, Roman Catholic Church, Ukrainian Greek Catholic Church, restoration.*

Будучи наймасовішими на українсько-польському порубіжжі, за числом прихильників, Церквами: Православна, Греко-католицька та Римо-католицька Церкви – є невідемним образом архітектурно-культурного розмаїття досліджуваного регіону. Однак, попередній історичний період, пов'язаний із радянською добою, вніс чимало негативних тенденцій щодо функціонування архітектурних пам'яток за їх прямим призначенням та суттєво вплинув на їхнє збереження. Тому на початку 90-х років ХХ століття і Україна, і Республіка Польща постали перед проблемою відбудови та реставрації культових об'єктів, які були занедбані, або ж частково зруйновані у роки радянського «войовничого атеїзму». Однак, ново-посталі молоді незалежні держави на початку 90-х років ХХ століття зіткнулися із дефіцитом бюджетних коштів, тому стан багатьох пам'яток архітектури (у даному випадку маються на увазі не лише культові споруди) погіршувався і після 1991 року.

Досліджуючи стан збереження та реставрації пам'яток архітектури на українсько-польському порубіжжі, вважаємо за необхідне визначити суть поняття «пам'ятка архітектури». Сучасні міжнародні юридично-правові документи доволі широко трактують це поняття, зокрема: ««пам'ятка архітектури» не є обмеженим лиш рамками якоїсь окремої споруди: йдеться про охорону історико-культурної спадщини як окремого та цілісного комплексу архітектурного історичного середовища, яке водночас виступає і як інформаційний джерельний носій інформації про минуле» [13, с. 437].

Закон України «пам'ятки архітектури» визначає як один з різновидів культури, що збудовані у минулі історичні періоди (п'ятдесят і більше років віддаленості від нинішніх днів), котрий представлений різноманітними об'єктами архітектурної спадщини, серед них: культові споруди, палацово-паркові комплекси, історичні будівлі, твори монументального мистецтва, пам'ятки архітектури, які занесено у Державний реєстр нерухомих пам'яток [9]. Слід акцентувати, що разом із зазначеним в Законі визначається і окрема видова категорія «об'єкти архітектури: окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або ж частково збереглися у автентичному стані та характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або ж є творами відомих авторів» [9], тощо.

В історичній пам'яті і українців, і поляків міцно закарбувалися репресії проти Української греко-католицької та Римо-католицької церков, що їх чинила радянська влада із середини 40-х років минулого століття, фактично із моменту, коли на теренах Західної України утверджується радянський тоталітарний режим [12, с. 198–199]. Фактично дзеркально складалася ситуація і у Польській Народній республіці: після того, як у ПНР утверджується прорадянське керівництво, розпочинається брутальне переслідування Православної Церкви, релігійно-церковних діячів та прихожан [8, с. 136]. Впродовж радянських повоєнних десятиліть закривалися і піддавалися руйнації православні церкви на теренах Східної Польщі [15, с. 137–138] (найбільш масового характеру ліквідація православних церков набула наприкінці 40-х років ХХ століття, після низки депортаційних акцій, що їх було здійснено щодо українців). Під заборону в УРСР, з березня 1946 року, потрапляє УГКЦ, утиски та переслідування РКЦ породжують феномен «церкви у катакомбах», а разом із цим відбувається масове закриття культових споруд та використання їх не за призначенням: у кращому випадку культові споруди використовуються під склади, у гіршому – вони піддавалися руйнації, чи повному знищенню [8, с. 135–136].

Нищення культових споруд, релігійні заборони призвели до формування культурної пам'яткової травми на порубіжжі, і, як наслідок, формування специфічних особливостей історичної пам'яті його мешканців. Американський учений Артур Ніл [17, с. 124–125], одним із перших вводить та пояснює поняття «культурної травми» і розглядає його, як подію, що регулярно прокручується в колективній свідомості (на індивідуальному та національному рівнях) є надвчайно стійкою категорією, а тому її дуже важко позбутися. Виходячи із цього можемо висновковувати, що релігійна ситуація на українсько-польському порубіжжі 40-80-х років ХХ століття спричинила до формування специфічних особливостей історичної пам'яті його мешканців.

Без перебільшення можна стверджувати і те, що церковна архітектура українсько-польського порубіжжя виступає виразним маркером національної ідентичності українців та поляків, увиразнене національно-культурні відмінності сусідніх народів і паралельно засвідчує глибоке взаємопроникнення культур, адже саме архітектурні об'єкти, пам'ятки церковної архітектури, увібравши у себе історію, є візуальним джерелом. Розуміння важливості відбудови та реставрації культових споруд по обидва боки кордону, що постраждали у радянську добу, було більш ніж чітким, як з боку польського, так і з боку українського суспільств. Більше того, усвідомлення факту, що церковна архітектура порубіжжя

є елементом спільної культурної спадщини спонукало українську та польську сторони до співпраці на державному рівні у справі відбудови та реставрації культових споруд. До відбудови та відновлення храмів активно долучалися і релігійні громади.

Так, уже від початку 90-х років ХХ століття, однією із перших, до процесу відбудови та реставрації храмів долучилася греко-католицька громада, що розгорнула однаково активну роботу по обидва боки кордону. Дані статистики ілюструють, що тільки до 1994 року на території Підкарпатського воєводства у Перемишльському повіті Польщі було зруйновано 116 церков [7, с. 326–327]. Деяким греко-католицьким храмам пощастило більше, вони піддалися лише частковій руйнації і пізніше були передані Римо-католицькій церкві задля подальшої перебудови на костели [4, с. 21]. Зрозуміло, що за згаданих обставин, культовим архітектурним спорудам не вдалося зберегти автентичних рис, оскільки вони зазнавали перебудов, реконструкцій, втрачаючи власну самобутність. Авторка статті не випадково обрала для прикладу саме ситуацію на Перемишльщині, адже саме Перемишль упродовж значного історичного періоду залишався центром Греко-католицької Церкви і саме тут знаходилася переважна більшість культових споруд греко-католиків. Варто акцентувати, що схожа ситуація простежується, фактично, в усіх східних воєводствах РП.

Розрив із комунізмом та демократизація суспільств, що відбулися на межі 80-90-х років у РП та Україні поставили на порядок денний ревізію релігійної політики новопосталих держав. Відбувається активізація релігійних громад, історична пам'ять мешканців порубіжжя вимагає повернення до усталених церковно-релігійних традицій і онією із першочергових потреб висувається необхідність повернення релігійним громадам культових споруд, їхня відбудова та реставрація.

Услід за релігійними громадами до справи відбудови церковної архітектурної спадщини долучилася спеціальна інституція – Інститут мистецтв Польської академії наук, який у 1989 році ініціював дослідження пам'яток архітектури. Суть ініціативи зводилася до виявлення, консервації/реставрації та збереження об'єктів церковної архітектури. Наприклад, на той момент лишень на території Перемишльщини 40 церков та дзвіниць вимагало негайної реставрації [18, с. 20–22] (маються на увазі греко-католицькі і православні храми), на теренах РП їхня кількість вимірювалася цифрами у п'ять-шість разів більшими [7, с. 326–327]. Після кропіткого аналізу стану речей із збереженням об'єктів церковної архітектури було вироблено спеціальну програму, яка передбачала реалізацію пам'яткоохоронної діяльності у справі збереження церковної архітектури в три способи:

по-перше, збереження поодиноких пам'яток, котрі виконували сакральні функції, або ж виступали як музеї чи туристичні об'єкти. До прикладу, на теренах Перемишльщини нараховувалося шість таких об'єктів: як музеї діяли церкви у Посаді Ритотицькій, Рудці та П'ятакові. Діяли, як культурно-освітні осередки церкви у Перемишлі, Ярославлі та Прухнику [4, с. 21];

по-друге, консервацію ансамблів архітектурних пам'яток та сворення заповідників дерев'яної архітектури, котрі, паралельно виконували б і сакральні функції;

по-третє, переміщення сакральних пам'яток архітектури до етнографічних заповідників [7, с. 327].

Завдяки реалізації програми було врятовано декілька цінних архітектурних пам'яток на території Республіки Польща. Однак, не обійшлося без втрат: чималу кількість культових споруд не вдалося зберегти. Причиною цього стало те, що частина із них не вносилися до згаданого реєстру пам'яток взагалі, а тому не потрапляла відповідно під дію цього Закону. На заваді збереження згаданих архітектурних об'єктів стала, також, нестача коштів та відсутність відповідних нормативно-правових документів, які б чітко регулювали даний процес [11, с. 77–78].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття у РП з'являються різноманітні фундації, метою яких була пам'яткоохоронна діяльність щодо церковної архітектури та взяття їх на державний облік. Так, було утворено мистецьку майстерню культури «Веселка» у польському місті Ряшеві, що діяла під егідою ЮНЕСКО. Метою фундації була організація молодіжних таборів на об'єктах у Мякішу Старому, Змієвських, Котові, Опаці та Вільці Зміївській Перемишльського повіту [8, с. 136–137]. Польські ЗМІ активно популяризували такі заходи з метою широкого громадського резонансу та залучення до процесу охорони культурної спадщини як можна більшого кола осіб.

Паралельно, процеси з охорони архітектурної церковної спадщини стартують і в Україні. Початок цьому було покладено Законом УРСР від 23 квітня 1991 року «Про свободу совісті та релігійних організацій» [5, с. 283]. У згаданому Законі мова йшла про важливість та необхідність подолання усіх негативних наслідків державної політики, що здійснювалася у радянський період щодо Церкви та релігії. У Законі, зокрема, йдеться: «...культові споруди та майно, що становили державну власність, передавалися організаціям у безоплатне користування або поверталися у власність релігійних організацій безоплатно. Ті ж культові будівлі, які становили історичну або культурну цінність, передавалися

організаціям, які могли використовувати їх з дотриманням правил охорони та використання пам'яток історії та культури...» [5, с. 283].

Однак, навіть, попри наявність юридично-правової бази сам процес передачі культових споруд та майна римо-католицьким, греко-католицьким та православним громадам відбувався вкрай повільно. Наприклад, від початку 90-х років в Україні збільшується кількість діючих римо-католицьких костелів: до рубежу 80-90-х років ХХ століття їх діяло в Україні лише 26, у 1990 році нараховується вже 106, а у 1991 році додається іще 56 діючих костелів. В 1992 році продовжує зберігатися динаміка до зростання, відкривається для вірних іще 41 костел. Паралельно ведеться будівництво нових культових споруд, зокрема на початку 90-х років ХХ століття було збудовано 5 нових костелів [14, с. 131–134].

Специфікою українсько-польського порубіжжя з точки зору релігійної складової є той факт, що діючі костели, головним чином, було зосереджено саме на теренах Західної України [7, с. 328–329], фактично саме тут, сформувалася особлива національно-релігійна ідентичність, яка і вирізняє даний регіон від інших терен України. У 1994 році, згідно розпорядження Президента України Л. Кравчука «Про повернення релігійним організаціям культового майна» [2, с. 11], розпочався процес повернення церковних будівель та майна релігійним громадам. Щоправда, цей процес рухався доволі повільно через правові колізії та бюрократичні зволікання. Аби пришвидшити та спростити процес повернення культових споруд, більшість із яких вимагали негайної реставрації, Постановою Кабінету Міністрів України від 7 травня 1998 року затверджувався графік, згідно із яким об'єкти культової архітектури мали передаватися релігійним громадам. Згідно тієї ж Постанови запроваджувалася практика формування реєстру об'єктів церковної архітектури [6].

Римо-католицькі костели, як і культові споруди Греко-католицької та Православної Церков, у більшості випадків, знаходилися у незадовільному стані, оскільки за роки радянської влади піддавалися перебудовам та використанню не за призначенням: під склади, магазини, спортзали, та ін.. Споруди, що вціліли, доволі часто перебудовувалися чи ж зазнавали реконструкцій, наприклад, докорінно змінювалося внутрішнє оздоблення, добудовувалися куполи і т. ін. Саме така доля спіткала костели у Львові, Олеську та Кристинополі. Приблизно 90 відсотків із архітектурних споруд культового призначення, котрим пощастило, хоча б частково, вціліти потребували капітального реонту та відновлення [16, с. 15–16]. Найчастіше, кошти на відновлення чи реставрацію, зокрема, йдеться про костели на теренах України, надавалися Римо-католицькою Церквою, римо-католицькою громадою Республіки Польща, різноманітними благодійними організаціями США та країн Європи.

Загалом за 90-роки ХХ – перші два десятиліття ХХІ століть на теренах Західної України було відбудовано, реставровано та збудовано нових близько сотні костелів. Волинський дослідник культурної спадщини В. Притулок, лише по Луцькій дієцезії, називає цифру близько трьох десятків відбудованих та реставрованих костелів [8, с. 137–138]. Звісно, що обсяги проведених відбудовчо-реставраційних робіт вимагали чималих коштів. Ці витрати покривалися коштом Міністерства закордонних справ РП, а також на гроші різноманітних релігійних і громадських організацій Польщі [7, с. 328–329] та відбувалися завдяки жертвам окремих осіб. Так, до прикладу, римо-католицький костел в селі Затурці, що на Волині (у 2013 році) було відновлено на пожертви народного депутата С. Мартиняка. Ще одним прикладом може слугувати історія костелу у місті Здолбунів, який у середині 90-х років минулого століття, було відремонтовано на горші місцевої громади [8, с. 137–139].

Паралельно велася відбудова архітектурних споруд, що належали греко-католицькій громаді. Так наприклад, станом середину 90-х років ХХ століття в Перемишльському повіті греко-католицьким громадам повернули шість культових споруд, ними стали церкви у селах Сенява, Малява, Лучиці, Ярослав, Хотинець та Нові Сади [18, с. 22]. Тоді ж, у Республіці Польща було створено спеціальне Бюро документації пам'яток, інституція, що проводила дослідницько-пошукову роботу та документувало усі види пам'яток [1, с. 214–216].

Обсяги статті не дозволяють зупинитися на вичерпному аналізі ситуації пов'язаної із відбудовою та реставрацією культових споруд на українсько-польському порубіжжі у період 90-х років ХХ – початку ХХІ століття, дана проблема мала б стати предметом більш широкого, наприклад, дисертаційного дослідження. Однак, підняті положення та факти дозволяють зробити низку висновків:

– по-перше, з моменту здобуття незалежності РП та Україною в обох державах розпочинаються активні процеси по відбудові церковної архітектури та передачі культових споруд і церковного майна релігійним громадам;

– по-друге, в обох досліджуваних країнах, формується правов база щодо пам'яток охоронної діяльності, яка уможливила процеси відбудови та реставрації, внесення культових споруд до реєстрів пам'яток;

– по-третє, релігійно-конфесійне розмаїття українсько-польського порубіжжя здійснило відчутний

вплив на формування особливостей та специфіки історичної пам'яті досліджуваного регіону, зробивши її релігійну складову особливо чутливою ланкою.

Важливим є і той факт, що усі досліджуванні у статті Церкви порубіжжя, у 90-х роках ХХ – на поч. ХХІ століття, шукали компромісних рішень у трактуванні історичних подій минувшини та проводили політику сприяння толерантності у суспільствах, що є надзвичайно важливим для еволюційної трансформації історичної пам'яті на порубіжжі [3, с. 146]. Адже, як відомо, ХХ століття загалом, і події Другої світової війни, що позначилися українсько-польським міжнаціональним конфліктом, зокрема, є надзвичайно важливою складовою історичної пам'яті, особливо, для мешканців порубіжжя, а порозуміння українців та поляків значною мірою залежить і від позиції Церкви.

Література:

1. Бацюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2005. 268 с.
2. Волга Л. Звітує Держкомнацміграції. *Урядовий кур'єр*. 1999. 20 березня. С. 11.
3. Голак-Горбачевська Т. Римо-католицька Церква у Львові на початку ХХІ століття: взаємини з Українською греко-католицькою Церквою. *Катедральні записки. Вип. I: Міжконфесійні відносини в Україні: історія та сучасність (до 650-річчя заснування Луцької дієцезії)* : кол. Монографія / відп. ред П. Хомяк. Суми: Університетська книга, 2025. С. 146–162.
4. Завалень Є. Про охорону пам'яток церковної архітектури перемищини після 1947 року. *Перемиські дзвони*. 1995. № 1. С. 21–23.
5. Закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій» від 21.04.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. С. 283.
6. Постанова Кабінету міністрів України від 21 вересня 1998 р. № 1482 «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1482-98-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.04.2024 р.).
7. Питулюк В. До питання охорони пам'яток церковної архітектури на українсько-польському прикордонні у 90-х роках ХХ століття. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XVIII*. Луцьк: Вежа-Друк, 2023. С. 325–330.
8. Питулюк В. Українськопольське порубіжжя – порубіжжя релігій: становище Греко-католицької, Римо-католицької та Православної церков у 90-х роках ХХ століття – на початку ХХІ століття. *Катедральні записки. Вип. I. Міжконфесійні відносини в Україні історія та сучасність (до 650-річчя заснування Луцької дієцезії)* : кол. монографія / відп. за випуск П. Хомяк. Суми: Університетська книга, 2025, С. 135–145.
9. Про охорону культурної спадщини. Закон України від 8 черв. 2000 р. № 1805-III. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> (дата звернення: 10.11.2020 р.).
10. Стрільчук Л. Радянська та репресії на землях Західної України у період вересня 1939 р. – червня 1941 р. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 30. Видавничий дім «Гельветика», 2024. С. 113–118.
11. Стрільчук Л., Стрільчук В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва. Луцьк, 2013, 258 с.
12. Стрільчук Л., Хом'як П. Радянська духовної сфери Волині (вересень 1939 – червень 1941 роки). *Volhynia during the Second World War: Socio-Political Situation, Interethnic Relations, and Sovietisation : Scientific monograph ; Edited by Liudmyla Strilchuk*. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2025. P. 184–206.
13. Україна в міжнародно-правових відносинах / Відп. ред. : Ю. С. Шемшученко та В. І. Акуленко. *Кн. 2 : Правова охорона культурних цінностей*. К. : Юрінком Інтер, 1997. 864 с.
14. Хом'як П. П. Римо-католицьке духовенство Львівської та Луцької дієцезій у 1939–1991 роках: особливості діяльності: монографія. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2025. 268 с.
15. Drozd R., Halczak B. Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989. Warszawa, 2010. S. 137–138.
16. Hlebowicz A. Sytuacja Polaków na Ukrainie. *Ośrodek Studiów Wschodnich «Biuletyn Ukraiński»*. nr 6–7, lipiec 1994, S. 15–16.
17. Neal, A. (1998). *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century*, Armonk, New York. 458 p.
18. Zawaleń E. Zatrzymał zagładę cerkwi. *Перемиські дзвони*. 1994. № 3. С. 20–22.

Дата першого надходження статті до видання: 30.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 01.05.2026